

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
MƏRKƏZİ BANKI

İŞÇİ MƏQALƏLƏRİ SİLSİLƏSİ
№ 06/2014

TRANZAKSIYA XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI
INKİŞAFA TƏSİRİ

N.Hüseynov

Qeyd: Bu tədqiqat işində ifadə olunan fikirlər müəlliflərə məxsusdur, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi mövqeyi ilə üst üstə düşməyə bilər.

TRANZAKSIYA XƏRCLƏRİNİN İQTISADI İNKIŞAFA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə tranzaksiya xərclərinin iqtisadi inkişafa təsiri araşdırılmışdır. İnstitutların iqtisadi inkişafın təməl prinsipləri kimi ön plana çəkilməsi tranzaksiya xərclərinin təsirinin tədqiq edilməsini zəruri etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xərclərin hesablanması institusional iqtisadi nəzəriyyədə hələlik vahid bir metodologiya mövcud deyil.

D. Nortun təklif etdiyi yeganə metod əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının tranzaksiya xərcləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və bu müxtəliflik hər bir ölkədə mövcud olan institutların fərqli konfigurasiyaya malik olmasını əks etdirməklə, ÜDM-in strukturuna, onun hesablanması prinsiplərinə də yenidən yanaşma tələb edir. Deyilənlər nəzərə alınaraq, mövcud metodologiya əsasında müxtəlif ölkələrdə hesablanmış TX - in iqtisadi inkişafa təsirinin xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və bu əsasda bəzi nəticələr formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Tranzaksiya xərcləri, dövlət tranzaksiya xərcləri, bazar tranzaksiya xərcləri

Jel təsnifatı: D23

Abstract

This paper studies the impact of transaction costs on economic development. The importance of institutions for economic development makes the study of transaction costs important. However, there is no single methodology on how to calculate transaction costs in the theory of Institutional Economics.

The estimations, made through the only method suggested by D. North proves that transaction costs are unique to each economy. This uniqueness, reflecting a difference in the configuration of existing institutions, requires a new approach to calculation of GDP. Taking into consideration the above-mentioned, we analyze the impact of transaction costs on economic development and formulate some conclusions.

Keywords : Transaction costs, public transaction costs, market transaction costs

Giriş

Tranzaksiya xərclərinin institusional iqtisadi nəzəriyyənin ən fundamental kateqoriyası kimi iqtisadiyyatın inkişafında müstəsna rol oynaması bu nəzəriyyənin görkəmli simaları tərəfindən artıq sübut olunmuşdur. Onların tədqiqatları göstərir ki, hər bir ölkənin hüquqi sistemində qəbul edilən qərarlar birbaşa və ya dolayı yolla iqtisadi inkişafa, tranzaksiya xərclərinin kəmiyyətinə və bu xərclərin strukturuna öz təsirini göstərir.

TX-lərin strukturu, hesablanması və metodologiyası haqqında vahid bir fikir olmadığı üçün bu məsələ ilə əlaqədar diskussiyalar davam edir. Bəzi araşdırmalar göstərir ki, tranzaksiya xərclərinin strukturu özündə iqtisadi inkişafın vəziyyəti haqqında kifayət qədər gizli məlumatlar saxlayır. Müəyyən edilmişdir ki, bu xərclərin strukturu cəmiyyətdə mövcud olan institutların konfigurasiyasını ifadə edir. Institutların əlverişli konfigurasiyası isə dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün şərait yaradır və bu zaman meydana çıxan tranzaksiya xərcləri səmərəli hesab olunurlar.

Digər tərəfdən, institusionalçı alimlər belə bir ümumi fikrə gəlmişlər ki, ÜDM-in hazırki hesablanması metodologiyası tranzaksiya xərclərinin mahiyyətinin elmə hələ məlum olmadığı dövrdə işləndiyinə görə, onun strukturuna yenidən baxılmalıdır. Bu baxımdan ÜDM-in hesablanmasında tranzaksiya xərclərinin nəzərə alınması zərurətə çevrilmişdir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, tranzaksiya xərclərinin ÜDM-in strukturunda nəzərə alınması hökmən onun strukturunda köklü bir dəyişikliyə gətirib çıxarmalıdır. Bu isə ÜDM-in hesablanmasında yeni bir fəlsəfi yanaşma deməkdir.

Tranzaksiya xərclərinin nəzəri əsasları

İqtisad elmində iki tip xərcləri ayırmaq məqsədəuyğundur:

- transformasiya xərcləri (istehsal xərcləri);
- tranzaksiya xərcləri .

Transformasiya xərcləri — müəyyən bir dəyərə malik olan və materialın və ya maddənin fiziki dəyişikliyi prosesi zamanı əldə edilən məhsulun hazırlanmasına çəkilən xərclərdir. Buna istehsal xərcləri də deyilir. Transformasiya xərclərindən fərqli olaraq, tranzaksiya xərclərinin dəyərin yaradılması prosesi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Tranzaksiya xərcləri mülkiyyət və azadlıq hüququnun ayrılması və transformasiyası prosesində fərdlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarət etmək üçün sərf olunan resurslardır.

Tranzaksiya xərcləri institusional iqtisadi nəzəriyyədə eksternal xərclər, bazar mexanizminin saxlanması xərcləri, iqtisadi sistemin işlək vəziyyətdə saxlanması xərcləri kimi də adlandırılırlar. D.Nort isə hər iki növ xərcə marksist terminologiyası ilə yanaşaraq, transformasiya xərclərinə (istehsal xərcləri) məhsuldar qüvvələrin vəziyyəti ilə şərtlənən xərclərin, tranzaksiya xərclərinə isə istehsal münasibətlərinin xarakteri ilə şərtlənən xərclərin mahiyyəti kimi baxır (Nort, 1997). Tranzaksiya xərcləri institutlar öz funksiyasını yerinə yetirdiyi zaman, transformasiya xərcləri isə təşkilat və müəssisələr fəaliyyət göstərdiyi zaman meydana çıxır.

Tranzaksiya xərclərinin resursların səmərəli yerləşdirilməsinə, cəmiyyətin yaratdığı sərvətin bölgüsünə və iqtisadi inkişafa təsiri böyükdür. Aparılan bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, tranzaksiya xərclərinin iqtisadi inkişafa mane olması haqqındakı tezis heç bir əsası yoxdur. Burada söhbət yalnız bu xərclərin səmərəliliyindən gedə bilər.

Tranzaksiya xərclərinin səviyyəsi, onun kəmiyyəti iqtisadi inkişaf üçün bir o qədər də prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Burada prinsipial əhəmiyyət daşıyan əsas məsələ bu xərclərin strukturu, iqtisadi mübadilə iştirakçıları arasındakı bölgüsüdür ki, bu da öz növbəsində institutların spesifik konfigurasiyasını əks etdirir. Amma burada meydana çıxan ziddiyyət ondan ibarətdir ki, tranzaksiya xərcləri nə qədər səmərəli, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olsa da, sərvət isə nə qədər ədalətli bölünsə də heç zaman iqtisadiyyatda ideal “Pareto – optimum”una nail olmaq mümkün deyil.

Bunu Kouz teoremi də sübut edir (Kouz, Kapelyuşnikov, 2007). Bu teoremə görə, nə qədər ki, tranzaksiya xərcləri sıfırdan fərqli müsbət ədədə bərabərdir, praktiki olaraq heç zaman iqtisadiyyatda “Pareto-optimum”una çatmaq mümkün olmayacaq. Bu xərclər isə yalnız iki halda sıfıra bərabər ola bilər: insanlar öz qidalarını və geyimlərini heç bir istehsal təşkil etmədən təbiətdən hazır şəkildə əldə etdikdə (ibtidai icma quruluşu), dövlət olmadıqda və bütün hüquqların bazar vasitəsilə “müftə” qorunduğu, reallaşdırıldığı ideal bir cəmiyyətdə. Bu iki hal isə real həyatda mümkün deyil.

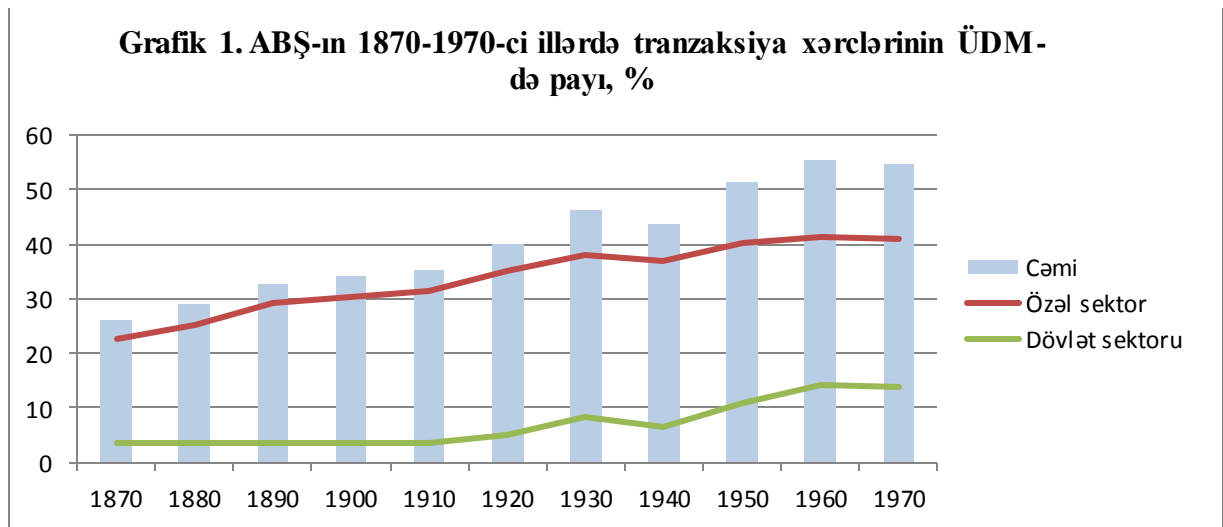
Tranzaksiya xərclərinin hesablanması metodologiyası

İqtisadiyyatın inkişaf dinamikasını öyrənmək üçün tranzaksiya xərclərinin yalnız nəzəri deyil, eyni zamanda çox böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün onların hesablanması və kəmiyyətinin müəyyən olunması vacibdir, lakin

tranzaksiya xərclərinin hesablanması institusional iqtisadi nəzəriyyədə hələl və vahid bir metodoloji prinsip işlənmişdir. Bu məsələ mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. TX-in hesablanması yalnız D.Nortun təklif etdiyi metodologiyadan istifadə edilir. (Wallis, North, 1988).

D.Nortun və C.Uollisin araşdırmalarına görə, TX-nin ümumi həcmi iki hissədən ibarətdir: “tranzaksiya sektorunun” (buraya topdan və pərakəndə satış ticarəti, sığorta, bank işi və s. kimi sahələr daxildir) göstərdiyi xidmətlər və “transformasiya sektoru” daxilində göstərilən tranzaksiya xidmətləri (şərti olaraq sənayedə, kənd təsərrüfatında və “transformasiya kompleksinin” digər bölmələrində “idarəetmə aparatının”, satışın və təchizatın təşkili üçün lazım olan xərclər nəzərdə tutulur). İki sektor arasındakı sərhəd dəqiq bir meyara əsasən deyil, təqribi olaraq müəyyən edilir ki, bunu müəlliflərin özləri də etiraf edirlər (Wallis, North, 1988).

Bu prinsiplərə əsaslanaraq onlar TX - nin hesablanmasına ilk dəfə cəhd edərək onun praktiki əhəmiyyətinin izahını vermişlər. Müəlliflərin ABŞ iqtisadiyyatında tranzaksiya xərclərinin 1870-1970-ci illər ərzində bir əsrlik dinamikası haqda əldə etdikləri məlumatlar aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.

C.Uollis və D.Nort apardıqları hesablamalardan aşağıdakı nəticələri əldə etmişlər:

1. ABŞ-ın ÜDM-ində özəl sektorun göstərdiyi tranzaksiya xidmətlərinin payı 1870-ci ildəki 23%-dən 1970-ci ildə 41%-ə, dövlətin payı isə bu illərdə 3,6%-dən 13,9%-ə, cəmi isə uyğun olaraq 26,1%-dən 54,7%-ə qədər artmışdır. Bu artım tranzaksiya xərclərinin yüz il ərzində qeyri-bazar sferasından bazar sferasına yerdəyişməsinə əks etdirir.

2. Əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın genişlənməsindən, dərinləşməsindən əldə edilən fayda birbaşa TX-lərin nisbi artımı ilə sıx əlaqədardır. Tranzaksiya sektorunun genişlənməsi “birinci dərəcəli mühüm struktur yerdəyişmənin” nəticəsidir. Məsələ ondadır ki, bir tranzaksiyaya düşən xərclərin azalması sonradan dərin ixtisaslaşmaya və əmək bölgüsünə yol açır. Bu isə inkişaf etmiş ölkələrlə “üçüncü dünya” ölkələri arasında ciddi fərqliliyin izahı üçün mühüm əsasdır.
3. Tranzaksiya sektorunda artımın üç əsas səbəbi vardır: əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın dərinləşməsi; firmaların ölçüsünün böyüməsi nəticəsində sənaye və nəqliyyatda texniki tərəqqi; xüsusi bölmə ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə hökumətin rolunun güclənməsi.
4. Bazar genişləndikcə, urbanizasiya prosesi gücləndikcə, müqavilələrin spesifikləşdirilməsi və hüquqi müdafiəsi üçün xərclərin əhəmiyyəti də artır. Kapitaltutumlu texnologiyaların istifadəsi öz təsdiqini yalnız xammal və materiallarla ritmik təchizat və mütəşəkkil satış sistemi tələb edən geniş miqyaslı istehsalda tapır. Xərclərin azalması və nəqletmə sürətinin artması iri təşkilatlara keçidi mümkün edir. Bunun sayəsində tranzaksiyalar təkcə bazar vasitəsilə deyil, həm də firma daxilində reallaşmağa başladı.
5. C.Uollis və D.Nort mövcud milli hesablar sistemini tənqid edərək göstərirlər ki, onların tərtib olunmasının indiki prinsipləri tranzaksiya xərclərinin nəzərə alınmadığı dövrdə işlənilmişdir. Bu prinsiplərə yenidən baxılmalıdır və milli məhsulda üç fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq üç əsas kateqoriyanın ayrılmasını təklif edirlər: istehsal, nəqliyyat və tranzaksiya sektoru.

C.Uollis və D.Nort həm də müəyyənləşdirmişlər ki, Qərbi Almaniyada TX-lərin ÜDM-də payı 64,2-69,5% təşkil etmişdir və müasir dövrdə bu ölkədə TX-lərin 60-70% olduğunu ehtimal etmək olar. Onların ilk addımından sonra bir neçə ölkədə, o cümlədən Polşa və Avstraliyada iqtisadçılar tərəfindən tranzaksiya xərclərinin hesabalanmasına cəhdlər edildi. A.Suleyeviç və P.Greysi 1996-2002-ci illərdə Polşa iqtisadiyyatının, B.Doleri və U.Leong isə 1911-1991-ci illərdə Avstraliya iqtisadiyyatının tranzaksiya xərclərini D.Nort və C.Uollisin metodologiyası əsasında hesablamışlar.

Dollery və Leong göstərirlər ki, 1911-1991-ci illər ərzində Avstraliya iqtisadiyyatında tranzaksiya xərcləri ÜDM-in 32%-dən 60%-nə qədər artmışdır (Dollery, Leong, 1998). A.Suleyeviç və P.Greysi isə Polşa iqtisadiyyatının

tranzaksiya xərclərini hesablayaraq daha maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Onların hesablamalarına görə, 1996-2002-ci illər ərzində tranzaksiya xərcləri ÜDM-in 46,91%-dən 64,07%-nə qədər artmışdır (Sublejwicz, Graca, 2005).

Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatında TX – in xüsusiyyətləri

ABŞ-da olduğu kimi, digər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə də TX-in xüsusiyyətində elə bir köklü fərq yoxdur. ABŞ-da ümumi TX-lərin əyrisini bazar TX – i müəyyən edir, çünki institutların konfigurasiyası iqtisadi inkişafa şərait yaradır və bunun nəticəsində TX dövlət sferasından bazar sferasına axın edir. Buna görə də əmək bölgüsü dərinləşmiş, ölkədə yaradılan sərvətin, istehsal resurslarının bölgüsü əsasən bazar vasitəsilə reallaşdırılmışdır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqabət güclənmişdir.

Qərbi Avropanın Almaniya kimi qüdrətli bir dövlətində də, Avstraliyada da eyni mənzərənin şahidi oluruq. Bu o deməkdir ki, adı çəkilən dövlətlərdə institutların mövcud konfigurasiyası dayanıqlı iqtisadi inkişafa şərait yaradır və bu proses stabildir. Polşa iqtisadiyyatında tranzaksiya xərcləri ilə əlaqədar vəziyyət isə daha maraqlıdır. Keçmiş sosializm düşərgəsində olmuş bu dövlət qısa müddət ərzində daha çox uğur əldə etmişdir. 1996-cı ildə ÜDM-də dövlət tranzaksiya xərcləri 4,08%-dən 2002-ci ildə 3,57%-ə düşmüşdür. Bazar tranzaksiyalarının payı isə həmin illərdə 42,83%-dən 60,5%-ə qədər yüksəlmişdir.

Ümumilikdə isə TX 1996-cı ildəki 46,91%-dən 2002-ci ildə 64,07%-ə qədər yüksəlmişdir. Polşa iqtisadiyyatının inkişafında ən maraqlı cəhət odur ki, TX-in dövlət sferasından bazar sferasına axını çox tez baş vermişdir. Qısa müddət ərzində əldə edilən bu uğurun iki əsas səbəbini qeyd etmək olar.

Birinci səbəb odur ki, keçmiş SSRİ-dən fərqli olaraq, Polşada sosializm cəmiyyətinin prinsiplərinin hökm sürdüyü dövrdə sahibkarlıq fəaliyyəti tamamilə məhv edilməmişdi və elə istehsal sahələri mövcud idi ki, orada kiçik sahibkarlıq üçün imkan yaradılmışdı. Bu isə öz növbəsində gələcəkdə həmin sahələrdəki fərdlərə bazar qanunlarını tez bir zamanda mənimsəməyə onun prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməyə imkan yaratdı. İkinci səbəb odur ki, Polşa, habelə digər Şərqi Avropa dövlətləri də apardıqları islahatlar zamanı Qərbi Avropanın və Şimali Amerikanın yüksək inkişaf etmiş ölkələrindən həmişə dəstək almışlar. Məhz bu iki səbəb Polşaya qısa müddət ərzində belə bir uğura imza atmağa imkan vermişdir.

Nəticə

TX-in əksər hissəsinin bazar vasitəsilə reallaşdırılması tranzaksiyaların sayının artması və bir tranzaksiyaya düşən xərclərin azalması deməkdir. Bu zaman bazar TX-nin həcmi, bazar iştirakçılarının sayı artır və sərvətin daha səmərəli bölgüsü baş verir. Prosesin bu istiqamətdə getməsi dövlətin mülkiyyət hüquqlarını daha səmərəli və etibarlı şəkildə qorumasının nəticəsidir. Bu prosesə paralel olaraq, dövlət aparatının saxlanması xərcləri də artır, lakin bu xərclər səmərəli hesab olunurlar və iqtisadi artımı, sərvətin ədalətli, səmərəli bölgüsünü stimullaşdıran yeni innovasiyaların, texnologiyaların istehsalə və bazara daxil olmasına şərait yaradırlar.

D.Nort ÜDM-in hesablanması indiki prinsiplərini tənqid etmiş və TX-in ÜDM-in strukturunda nəzərə alınmasını tövsiyyə etmişdir. Buna baxmayaraq o, TX-in ÜDM-in hesablanmasında necə və ya hansı şəkildə nəzərə alınması ilə əlaqədar konkret bir təklif və yaxud model irəli sürməmişdir.

Hesab edirik ki, TX makroiqtisadiyyatın prinsipləri əsasında hesablanmış ÜDM-in tərkibindən çıxarılmalı və xalis ÜDM müəyyən olunmalıdır. Düzdür, makroiqtisadi nəzəriyyədə xalis ÜDM dedikdə, amortizasiya ayırmalarından təmizlənmiş ÜDM nəzərdə tutulur, lakin təklif etdiyimiz xalis ÜDM isə institusional iqtisadi nəzəriyyənin prinsipləri əsasında hesablanmış xalis ÜDM-dir. Bunu aşağıdakı sadə düsturla ifadə etmək olar :

$$\text{Xalis ÜDM} = \text{ÜDM} - \text{TX}$$

Məsələyə bu şəkildə nəzəri yanaşma müəyyən dəqiqləşdirmələr tələb edir və bəzi ziddiyyətli məqamlar aydınlaşdırılmalıdır. Bu istiqamətdə fundamental araşdırmaların davam etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Diqqətin əsasən tranzaksiya sektorunun və transformasiya sektoru daxilində reallaşdırılan tranzaksiyaların təhlilinə yönəldilməsi daha məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Aleksander Sublejewicz, Patrycja Graca, Measuring the Transaction Sector in the Polish Economy, 1996-2002. Paper presented at The 9th Annual Conference of International Society for New Institutional Economics. Barcelona, 22-25 September, 2005.
2. B. E. Dollery, Wai. H. Leong, 1998. Measuring the transaction sector in the Australian Economy, 1911-1991, *Australian Economic History Review*, vol. 38, no. 3, pp. 207-231.

3. J. J. Wallis, D. C. North, 1988, Measuring the transaction sector in the American Economy, in: S. L. Engerman, R. E. Gallman, *Long – term Factors in American Economic Growth*, Studies in Income and Wealth no. 51, Chicago and London, University of Chicago Press. Pp. 95-161.
4. Дуглас Норт, Институты, институциональные изменения и функционирование экономики, Год издания: 1997, Издат.: Фонд экономической книги "НАЧАЛА", Страниц: 190, s. 17-19
5. Коуз Р. Фирма, рынок и право: сб. статей / пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. — М.: Новое издательство, 2007. — 224 с. — Серия «Библиотека Фонда “Либеральная миссия”». s. 88-89